

svih objavljenih Kantovih predavanja spis *O pedagogiji* najpopularniji, a što se može procijeniti prema broju izdanja i prijevoda. Konačno je sada dostupan i u hrvatskom izdanju, u prijevodu Bože Dujmovića.

Sadržaj spisa *O pedagogiji* nagoviješta neke Kantove ideje koje će se u drugim njegovim djelima razviti u inovativne, precizno određene i utjecajne filozofske tvrdnje te stoga predstavlja važno mjesto za sagledavanje putova razvoja Kantove misli. Opuštenija, predavačka forma teksta razotkriva Kantov entuzijazam i optimizam glede značaja i potencijala odgoja. Posebno je pritom važna činjenica Kantova antropološkog zasnivanja odgoja, a pod tim vidom valja promatrati ovaj spis, kao i druga mjesta na kojima Kant, doduše ne toliko opsežno, govori o značaju odgoja. U tom je kontekstu relevantnost ove knjižice višestruka: ona je važan doprinos razumijevanju Kantovih stavova o čovjeku, njegovim mogućnostima i razvojnim tendencijama, što čini jednu od ključnih tema Kantova filozofskog opusa. Nadalje, unatoč nesavršenostima u prvobitnom Rinkovu organiziranju materijala (a koje je s obzirom na izgubljen Kantov rukopis sada teško nadići), ovaj spis je ključno mjesto za analizu Kantova razumijevanja koncepta *Bildung*, kao i za uvid u način na koji su se širile i interpretirale prosvjetiteljske ideje. Uz to, ova je knjižica značajna i zbog same vizije njena autora koji inzistira da odgovornost za odgoj nije samo na plećima odgojitelja, nego da je preuzimanje odgovornosti za vlastiti razvoj dio procesa sazrijevanja samog odgajnika. Spis tako zauzima važno mjesto u razmatranju povijesti razvoja ideje odgoja, posebice u vidu razumijevanja odgoja kao samorealizacije individue što je uvijek aktualna tema od društvene važnosti.

U suvremenim raspravama o krizi obrazovanja često se zazivaju teze koje su se razvile tijekom prosvjetiteljstva, ali i one iz razdoblja danas poznatog kao klasični njemački idealizam koje su promovirale koncept *Bildung* kao oznaku cjelovito razvijenog, kultiviranog i samosvjesnog pojedinca. Zahvaljujući ovom izdanju i prijevodu povećava se dostupnost Kantova spisa *O pedagogiji* te potiču novi istraživački naponi kako u pogledu rekonstrukcije razvoja Kantove misli i uopće razumijevanja koncepta odgoja tako i u vidu primjene na postojeće obrazovne i odgojne krize. Čitatelju naviklom na numeracije dijelova teksta koje se koriste u nekim inozemnim izdanjima možda bi mogla nedostajati takva struktura. Prijevod je kvalitetan, a pogovor Gorana Sunajka vrlo informativan i u ključnim potezima ocrtava Kantovu filozofiju odgoja u kontekstu novih prosvjetiteljskih struja, ali i naspram Kantove fascinacije Rousseauom. Dobar prijevod i odgovarajuća oprema

knjižice rezultirali su kvalitetnim izdanjem koje je i više nego dobrodošlo.

Ivana Zagorac

David Hume

Istraživanje o ljudskom razumu

Naklada Jesenski i Turk,
Zagreb 2023., prev. Ivo Vidan

Istraživanje o ljudskom razumu predstavlja jedno od osnovnih djela empirističke filozofije. Međutim, tog djela ne bi bilo da je kapitalno djelo Davida Humea, *Rasprava o ljudskoj prirodi* objavljena 1738. godine, naišlo na uspjeh kakav svaki autor priželjkuje. Naime, *Rasprava* nije postala popularna literatura među čitateljima, no Humea to nije obeshrabilo – odlučio je svoje osnovne misli ponovno prenijeti na papir, ovoga puta u sažetijem obliku te je tako nastalo *Istraživanje o ljudskom razumu*, prvi puta objavljeno 1748. godine. U *Istraživanju* se Hume prvo bavi prvom knjigom *Rasprave*, »O razumu«, gdje su izložena njegova osnovna epistemološka načela i skeptički argumenti. Iako se Hume smatra jednim od glavnih predstavnika moralnog sentimentalizma, u *Istraživanju* Hume nije dodatno razradio svoja promišljanja o strastima i njihovoj superiornosti u odnosu na razum te važnosti u moralnom prosuđivanju. Unatoč tome, *Istraživanje o ljudskom razumu* svakako zaslužuje pažnju jer su u njemu izloženi glavni problemi Humeove filozofije, a njegovu važnost potvrđuje i novo izdanje na hrvatskome jeziku iz 2023. godine u ponovljenom prijevodu Ive Vidana. Novo izdanje neizmijenjen je oblik izdanja iz 1956. godine, koje je već jednom bilo osuvremenjeno 1988. godine. Povodom novog izdanja korisno je prisjetiti se nekih najznačajnijih dijelova *Istraživanja* koji iznose osnovna Humeova razmišljanja o utiscima i predodžbama, odnosu uzroka i posljedice, utjecaju navike, nužne povezanosti i slobode.

U II. i III. odjeljku *Istraživanja* izloženo je osnovno polazište Humeove filozofije koje se sastoji u podjeli duševnih zamjedbi, tj. opažaja na utiske (engl. *impressions*) i misli ili predodžbe (engl. *ideas*). Razlika je između

utisaka i predodžbi u »različitim stupnjevima jačine i živahnosti« (str. 17), tj. utisci su neposredni osjeti koje primamo putem osjetila, dok su predodžbe zamjedbe koje nastaju kada se prisjećamo i razmišljamo o spomenutim osjetima. Između utisaka i predodžbi postoji princip preslikavanja (kopiranja), tj. svaka jednostavna predodžba preslika je jednostavnog utiska. Naša je misao sposobna kombinirati različite predodžbe, međutim Hume napominje da se ta

»... stvaralačka moć duha svodi tek na sposobnost spajanja, premještanja, dodavanja ili oduzimanja materijala, koji daju osjetila i iskustvo.« (Str. 17.)

Tu stvaralačku moć duha možemo shvatiti kao maštu koja predstavlja sposobnost uma da kombinira predodžbe. U kombiniranju je predodžbi mašta vođena asocijativnim principom čiji su glavni elementi sličnost, dodirivanje u vremenu i prostoru te uzrok i učinak.

U IV. odjeljku Hume navodi da se svi predmeti ljudskog uma ili istraživanja mogu podijeliti na odnose predodžaba i činjenice, pri čemu prvoj vrsti pripadaju tvrdnje koje su intuitivno ili demonstrativno izvjesne (kao što su tvrdnje unutar geometrije, algebre i aritmetike), dok se ove druge, činjenice, ne mogu na taj način utvrditi i nisu istinite očigledno. Poznat je Humeov primjer da je lako zamisliti da Sunce sutra neće izaći pri čemu ta teza ne sadrži nikakvu proturječnost. Može se reći i da sve što je moguće zamisliti u sebi ima barem mogućnost opstojanja i istinitosti koje razum ne može pobiti, tj. Humeovim riječima:

»... sve što je razumljivo i što može biti jasno zamišljeno, nije proturječno u sebi, te mu se netočnost nikada ne može dokazati nekim demonstrativnim argumentom ili apstraktnim zaključivanjem a priori.« (Str. 36.)

Ono što Hume zapaža jest da se sva zaključivanja o činjenicama temelje na odnosu uzroka i učinka, pri čemu naglašava da se »uzroci i učinci otkrivaju ne razumom, već iskustvom« (str. 31). Ono što je vidljivo jest da Hume u *Istraživanju* puno veću pažnju pridaje odnosu uzroka i posljedice, nego drugim dvama elementima asocijativnog principa, sličnosti i dodirnosti u vremenu i prostoru.

U promišljanje o uzroku i posljedici Hume u V. odjeljku pridodaje naviku ili običaj za koju navodi da je »veliki vodič ljudskog života«, utvrđujući da

»... jedino zahvaljujući tom principu postaje nam naše iskustvo korisno, i on čini, da u budućnosti očekujemo istovrstan niz događaja kao što je onaj, što se javio u prošlosti.« (Str. 43.)

Duh koji je vođen navikom zapravo vjeruje da prisutnost jednog uzrokuje prisutnost drugog. Povezivanje uzroka i posljedice time se potvrđuje vjerovanjem koje daje poseban osjećaj

načinu na koji se predodžbe slažu. Za slaganje predodžbi zadužena je mašta koja može kombinirati predodžbe na različite načine, no navika i osjećaj vjerovanja predstavljaju način zamišljanja koji nastaje iz ponavljano i uobičajenog povezivanja predmeta. Moglo bi se reći da nam navika, na neki način, omogućava da ne živimo u stalnoj neizvjesnosti. Naime, kada bi nakon nekog uzroka uvijek iznova slijedila različita posljedica, tj. kada ne bismo po navici iste uzroke povezivali s istim posljedicama, živjeli bismo u stalnoj neizvjesnosti i apsolutnom neznanju o tome kako će izgledati bliska ili dalja budućnost. Za pretpostaviti je da bi se takav život sveo na mučno iščekivanje onoga što će nam se sljedeće dogoditi.

Hume u svojoj filozofiji preuzima pojmove moći, sile, energije ili nužne povezanosti koji su se u metafizičkim raspravama javljali kod njegovih prethodnika. Dok su Hobbes, Descartes i Spinoza smatrali da se uzročne veze među događajima otkrivaju razumom te da se ne mogu negirati bez kontradikcije, Hume svojom analizom spomenutih pojmova dokazuje da

»... takozvana uzročna povezanost događaja ne postoji ni za kakvu objektivnu nužnost te ne predstavlja ništa drugo doli našu naviku na određen slijed događaja.« (Vanda Božičević, *Filozofija britanskog empirizma*, Školska knjiga, Zagreb 1996., str. 364–365.)

Predodžba nužne povezanosti, o kojoj govori u VII. odjeljku, svodi se na to da mi »osjećamo u duhu taj uobičajeni prijelaz mašte s jednog predmeta k njegovom uobičajenom pratiocu« te da je to »čuvstvo ili utisak prema kome mi stvaramo predodžbu sile odnosno nužne povezanosti« (str. 65). Dakle, predodžba nužne povezanosti ne proizlazi iz nekog utiska, kao što je to inače slučaj sa svim jednostavnim predodžbama, već je ona osjećaj koji se temelji na navici i uparivanju istih uzroka s istim posljedicama. Ono što Hume svojim skeptičkim argumentima protiv objektivnosti nužne povezanosti želi pokazati

»... nije ustezanje od vjerovanja o postojanju uzročnih veza, već [želi] samo upozoriti na to da takva vjerovanja nisu utemeljena na apriornom zaključivanju, niti na kojem jednokratnom iskustvu iz kojeg izravno možemo izvesti ideju nužne povezanosti.« (V. Božičević, *Filozofija britanskog empirizma*, str. 369.)

Vjerovanja o nužnoj povezanosti »rezultat su prirodnog mehanizma navikavanja na određeni slijed događaja« (Ibid.).

Hume se u VIII. odjeljku bavi idejama slobode i nužnosti. Nužnost se odnosi na predodžbu o uzroku i posljedici, tj. njihovoj stalnoj povezanosti koja nastaje iz združenosti istovrsnih predmeta s istovrsnim posljedicama. Hume navodi da

»... dalje od stalne povezanosti istovrsnih predmeta i dosljedno tome izvoda jednog iz drugog, mi nema-

mo nikakav pojam o nekoj nužnosti i spojenosti.« (Str. 71.)

Ta stalna povezanost ne odnosi se samo na predmete nego i na ljudske postupke. Naime, nakon kratke analize ljudskih pobuda i postupaka te njihove usporedbe u različitim dijelovima svijeta, Hume navodi da je ljudsko postupanje poprilično jednolično i predvidljivo te zaključuje da je

»... združenost pobuda i voljnih postupaka jednako pravilna i jednolika kao ona između uzroka i učinka svuda u prirodi.« (Str. 74.)

Izvođenje nužnosti u voljnim postupcima Hume nastavlja misliti da stalna združenost predmeta i izvođenje od jednog k drugome, tj. od uzroka prema učinku, dovode do toga da je nužnost zajednička svim uzrocima, što znači da ona postoji i u voljnim postupcima, čime se nužnost pripisuje odlukama volje. Iako pripisuje nužnost odlukama volje, Hume ostavlja mjesta i za slobodu koju definira kao

»... silu postupanja ili nepostupanja prema odlukama volje; tj. ako odlučimo da mirujemo, možemo; ako odlučimo da se krećemo, također možemo. Općenito se priznaje, da ta hipotetična sloboda pripada svakome tko nije zatvorenik i u okovima.« (Str. 78.)

Ovakvo shvaćena sloboda suprotstavljena je prisili, ali ne i nužnosti. Kada bi bila suprotstavljena nužnosti, sloboda bi bila isto što i slučaj, a iz Humeovih razmatranja očito je da slučajnost ne postoji niti u prirodi i kretanju materije, niti u voljnim postupcima:

»... sloboda, suprotstavljena nužnosti, ali ne prisili, jest isto što i slučaj; a tome se općenito odriče opstojnost.« (Str. 79.)

Povezanost nužnosti i slobode najjednostavnije se može objasniti na sljedeći način: čovjek je slobodan u odluci hoće li djelovati ili ne, ali ukoliko se odluči za djelovanje, utoliko će njegovi postupci biti predvidljivi zbog nužnosti koja ukazuje na spojenost istovrsnih pobuda s istovrsnim postupcima. Ovakvo učenje o slobodi i nužnosti je, kako ističe Hume, u skladu s moralom; štoviše, ono je u pitanju morala neophodno. Svi ljudski postupci prolazni su i ne mogu se označavati kao dobri ili loši ako ne proizlaze iz trajnosti čovjekova karaktera. Ta trajnost karaktera predstavlja nužnost i uzročnost čijim je ukidanjem

»... čovjek, nakon što je počinio najužasniji zločin, čist i neokaljan, kao što je bio u prvom trenutku svog rođenja.« (Str. 80–81.)

Uz nužnost važna je i sloboda bez koje ljudski postupci ne bi mogli biti podložni ni pohvali ni pokudi. Sloboda koja je protivna prisili, ali ne i nužnosti, omogućuje djelovanje koje nosi moralnu težinu:

»Jer kao što su postupci predmeti naših moralnih osjećaja samo utoliko, ukoliko ukazuju na unutarnji

karakter afekata i sklonosti, tako je nemoguće, da oni mogu dati povoda bilo za pohvalu ili za pokudu tamo gdje ne izlaze iz tih principa, već u potpunosti potječu od vanjske prisile.« (Str. 81.)

Stoga se moralna odgovornost može pripisati samo u onom slučaju kada je prihvatljivo ili neprihvatljivo ponašanje rezultat trajnog principa u duhu; principa koji u čovjeku prepoznajemo iz navike promatranjem njegove osobnosti. Pomirenjem nužnosti i slobode Hume zastupa kompatibilizam koji se temelji na tri argumenta – prvi se temelji na osjećaju slobode uz napomenu da taj osjećaj nije protivan činjenici da iza našeg djelovanja postoje prirodni uzroci. Drugi argument temelji se na mogućnosti predviđanja nečijeg ponašanja analizom okolnosti i karaktera, dok je treći argument onaj koji govori da je »upravo uzrokovana ljudskih radnji nužna za procjenu njihove moralnosti« (V. Božičević, *Filozofija britanskog empirizma*, str. 384). Iako se u *Istraživanju o ljudskom razumu* ne bavi direktno ni strastima, ni moralnim sentimentom, u VIII. odjeljku Hume napominje da je

»... priroda tako oblikovala ljudski duh, da on kod pojave nekih karaktera, raspoloženja ili postupaka smjesta osjeća odobravanje ili neodobravanje, i nijedna emocija nije od veće važnosti za njegov sastav i disciplinu.« (Str. 83.)

U razvoju britanskog empirizma Hume zauzima krovno mjesto kao filozof koji je razmišljanja svojih prethodnika doveo do krajnjih konsekvenci te rastalio pojmove moći, sile, energije, nužnosti i ostalih koji su bili temelji tradicionalnog svjetonazora. Zbog svojih stavova nailazio je i na žestoke napade dogmatika, ali i na one koje je potaknuo na promišljanja – u tom pogledu najpoznatija je Kantova izjava da ga je Hume probudio iz »dogmatskog drijemeža«. Humeov nauk u novije vrijeme dobiva priznanje na mnogim poljima. Njegovo razmatranje navike u skladu je s evolucionističkom spoznajnom teorijom, dok je problem indukcije i općih zakona dobio svoje mjesto u filozofiji znanosti. Humeov doprinos objašnjenju ljudskog djelovanja i odnosa prema moralu predstavlja uvijek aktualno pitanje o motivima za djelovanje i moralnu procjenu tog djelovanja. Novo izdanje *Istraživanja o ljudskom razumu* samo potvrđuje važnost Humeova doprinosa filozofiji, ali i ostalim znanostima. Humeov skeptički način razmišljanja predstavlja izazov za sve koji su voljni napregnuti svoj intelektualni aparat, bilo u akademске svrhe, bilo kao štivo za svakodnevno čitanje.

Ana Cvetnić